

УДК 622'11(477.52/.6)«18»

Чекушина Ю.М.

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РОДОВИЩ КОРИСНИХ КОПАЛИН КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.

У статті аналізуються описи родовищ кам'яного вугілля як джерела з соціально-економічної історії Катеринославщини ХІХ ст.

Ключові слова: гірничі інженери, описи родовищ корисних копалин, рудні, шахти.

В статье анализируются описания месторождений каменного угля как источники по социально-экономической истории Екатеринославщины ХІХ ст.

Ключевые слова: горные инженеры, описания месторождений полезных ископаемых, рудники, шахты.

The descriptions of coal deposits as sources on social and economic history of Katerinoslav Gubernia of the 19th century have been analyzed in the article.

Key words: mining engineers, coal deposits descriptions, working issue, ore deposits.

Особливе значення в історичному контексті мають 70-90 pp. ХІХ ст. – доба активного розвитку промисловості, освоєння нових родовищ корисних копалин. В сучасних умовах важливим є аналіз напрямів, методів та форм наукового вивчення геологічних, економічних та соціальних особливостей гірничозаводського району, який формувався в ті роки в Катеринославській губернії і не втратив свого значення на початку ХХІ ст.

Систематизація досліджень родовищ корисних копалин українських губерній Російської імперії розпочалася в 1882 р. з ініціативи Геологічного комітету Гірничого департаменту країни. Це була реалізація частини проекту Міжнародного геологічного конгресу, члени організаційного комітету якого прийняли рішення про видання наукових праць учених різних країн під загальною назвою «The Coal Resoures of the World». У 1913 р. у Петербурзі вийшла друком колективна монографія, один з розділів якої учені-геологи Л.І. Лутугін і П. І. Степанов присвятили Донецькому кам'яновугільному басейну [9]. При цьому автори зазначали, що таку назву мала частина Донецького кряжа, де були «розвинені осадки кам'яновугільного віку прибережно-морського типу, з підпорядкованими пластами кам'яного вугілля» [9, с. 61]. Схожі відкладання виступали на поверхню у південній частині Харківської губернії, східній частині Катеринославської губернії та на заході Облaсті війська Донського, тобто у межах сучасних Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей України та Ростовської області Російської Федерації.

Л. І. Лутугін і П. І. Степанов значну увагу приділили історії вивчення геологічної будови Донецького кряжа протягом XVIII-XIX ст. Вони визначили його орографію та гідрографію, створили детальну геологічну карту кам'яновугільного басейну. Для сучасних українських істориків важливим є те, що у своєму розділі вони навели перелік кам'яновугільних виробництв, вказали прізвища їх власників, а також назви компаній, які розробляли родовища [9, с. 89-90].

Фундаментальне російське видання зберігало свою наукову та пізнавальну цінність протягом тривалого часу. Тільки у 1960 р. у видавництві Академії Наук УРСР колективом авторів була надрукована робота з історії геологічних досліджень Донбасу з 1700 р. по 1917 р. [8]. Історія тривалого вивчення геологічних особливостей кам'яновугільних басейнів СРСР, Донецького зокрема, привернула увагу радянських учених також у 1976 р. [4].

Останнім часом історики Донбасу підготували декілька ґрунтовних праць, зокрема видання Луганського національного університету [10]. Його автори В.І. Подов та В.С. Курило проаналізували діяльність фахівців Луганського чавуноливарного заводу, які почали вивчати геологію Донецького басейну наприкінці XVIII ст., коли у 1795 р. на річці Лугані було засновано це підприємство. У першій чверті XIX ст. на заводі відкрили мінералогічний музей, заснували осередок науково-технічного товариства.

Сучасні історики Луганщини віддали належне також дослідницькій роботі представників Харківської наукової геологічної школи під керівництвом І.Ф. Леваковського та О.В. Гурова. Здобуті ними дані дозволили сучасникам скласти уявлення про залягання вугільних пластів, географію розміщення та обсяги запасів мінерального палива. Без такої інформації індустріальне піднесення Катеринославського гірничого району в XIX ст. було б неможливим. Особливу увагу історики Луганського університету приділили історії картирування, тобто складенню пластових та гірничо-промислових карт, які були необхідні для організації виробництва. У XIX ст. такі карти склали та оприлюднили гірничі інженери Є.П. Ковалевський (1827-1829 рр.) [10, с. 265], брати А.О. та О.О. Носови (1869 р., 1873 р.) [13], а також патріарх гірничої справи А.Ф. Мевіус (1890 р.) [2].

Отже, історія дослідження геологічної будови Донецького кам'яновугільного басейну має свою наукову літературу, але значною мірою ця література є спеціальною, головний ракурс якої спрямований на вивчення історії геології та гірничої справи.

Серед джерел, на підставі яких здійснювалися наукові дослідження регіону, особливий інтерес для істориків становлять описи родовищ корисних копалин. Мета даної статті – виокремити соціально-економічний аспект цього інформативного та репрезентативного джерела. Такі описи у XIX ст. зробили гірничі інженери. Вони здійснили фізико-хімічний аналіз корисних копалин, визначили їх геологічні, технічні, економічні та соціальні характеристики. На сторінках центральної та регіональної галузевої преси збереглися описи родовищ ртутної, залізної, мідної руд, кам'яної солі та вугілля.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. гірничий інженер А.В. Міненков, який працював управляючим рудниками акціонерного товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості, описав три родовища кіноварі, які він відкрив і дослідив на селянських землях селищ Микитівка та Залізне Бахмутського повіту. Він започаткував видобуток ртутної руди та єдине в країні виробництво ртуті [7].

Гірничі інженери Носови надрукували результати своїх досліджень про відкриття родовищ мідної руди на місцях давніх розробок у Катеринославській губернії. Ці описи зацікавили не тільки геологів, але й археологів та істориків через те, що були знайдені кам'яні знаряддя видобутку. Брати Носови описали також родовища залізної руди на Півдні Росії, про що повідомлялося на сторінках технічного журналу «Южнорусский горный листок» [13].

У 1880-1881 рр. на сторінках того ж видання гірничий інженер П.І. Іванов і лікар, що став підприємцем, О.В. Шейерман надрукували описи гірничосоляних промислів. Вони презентували власні версії історії організації виробництва кам'яної солі, визначили проблеми і перспективи галузі. Особливу увагу автори приділили першій соляній копальні, яка була розташована на березі р. Мокра Плотва поблизу Бахмута (зараз м. Артемівськ). Тут у 1876 р. було закладено бурову свердловину і відкрито дев'ять пластів солі [3, 12].

Найінформативніші описи родовищ кам'яного вугілля Катеринославщини були зроблені в різні роки гірничими інженерами М.С. Авдаковим (1877 р.) [1], К. Лисенком та С. Войсловим (1880 р.) [6], а також І. О. Стемповським (1890 р.) [11]. Це були описи Рутченківського кам'яновугільного родовища у Бахмутському повіті Катеринославської губернії поблизу станції Рудничної Костянтинівської залізниці (зараз Рутченково – вузлова залізнична станція Кіровського району м. Донецька).

У 70 рр. XIX ст. члени правління «Французького гірничого і промислового товариства в Росії» придбали шахти у поміщиків Володимира та Софії Рутченків (Рутченкових), а також орендували 2,5 тис. десятин їхньої землі. Як відомо з даних наукової літератури, наприкінці XIX ст. у кам'яновугільному басейні налічувалося вісім промислових районів: Юзівський, Чистяківський антрацитовий, Центральний (Горлівський), Алмазний, Лисичанський, Боково-Хрустальський антрацитовий, Должансько-Сулінівський, Грушевський антрацитовий. Рутченківське родовище знаходилося у Юзівському промисловому районі Донбасу, який охоплював південну частину «Кальміус-Торецької» улоговини та «Макіївську мульду». Місце знаходження району – територія уздовж залізничних станцій Доля, Моспино, Харцизьк, Ясинувата, Юзівка, Руднична. Наприкінці XIX ст. значні кам'яновугільні рудники належали англійському Новоросійському товариству кам'яновугільного і залізного виробництва (Юзівка), Катеринівському гірничому та металургійному товариству (Риковські копальні), Російсько-Донецькому товариству (Макіївська копальня), Рутченківському гірничопромисловому товариству, Олексіївському гірничому товариству,

Франко-Російському товариству, а також нащадкам відомого вуглепромисловця П.О. Карпова (Вознесенський рудник).

У 1877 р., коли М.С. Авдаков описував Рутченківське родовище, багатьох з перелічених виробництв не було, але «Французьке гірниче і промислове товариство в Росії» уже на ті часи не було єдиним виробником. Поруч закладали рудні представники англійського Новоросійського товариства кам'яновугільного та залізного виробництва. На місцевості розташувалися невеликі рудні гірничих інженерів В.О. Юсси, І.Я. Древицького та ін. Французьке товариство придбало також суміжне Курахівське родовище на р. Вовча (зараз м. Курахово у Мар'їнському районі Донецької області), де видобували найкраще мінеральне паливо – «полум'яне» вугілля. Вугілля Курахівського родовища використовували для виробництва коксу.

М.С. Авдаков потрапив на родовище у 1873 р. після закінчення Петербурзького гірничого інституту. Він був запрошений на роботу на щойно засноване «Французьке гірниче і промислове товариство в Росії». Невдовзі він став активним функціонером та головою представницької організації гірничопромисловців Півдня Росії, «вугільним королем» та ідеологом регіонального підприємства, директором Рутченківського гірничопромислового товариства і керівником багатьох компаній, членом Державної Ради Росії.

Коли М.С. Авдаков розпочав свою діяльність на родовищі, управляючим там був гірничий інженер А.О. Ауербах, який у 1872 р. відмовився від наукової та викладацької діяльності на кафедрі Гірничого інституту і почав працювати у «Французькому гірничому і промислому товаристві в Росії». Він ідентифікував вугілля Рутченківського та Курахівського родовищ, розширив територію виробництва, розпочав будівництво нових шахт. Головною прикметою його діяльності було налагодження соціальної інфраструктури. Для залучення робітничої сили побудували будинки для сімейних (26 будинків на 104 родини), двоповерховий готель для інженерів і штейгерів, казарми для неодружених, а також магазини та відповідні приміщення, для зберігання матеріалів та продовольчих запасів протягом року. У Курахівському маєтку звели механічну майстерню, «локомотивний сарай», житлові будівлі для службовців. Рутченківське та Курахівське родовища з'єднала Курахівсько-Рутченківська залізнична гілка. У 1876 р. він звільнився з посади через скорочення фінансування, а кілька років потому налагодив власне потужне виробництво ртуті [14, с. 87].

Започатковану О.А. Ауербахом справу продовжив його друг М.С. Авдаков, за часів якого на родовищах були закладені нові шахти: «Глибока», «Удача», «Софія», «Надія». М. С. Авдаков зробив два описи об'єднаного Рутченківсько-Курахівського родовища, які були надруковані на сторінках центрального видання «Горный журнал». Він докладно описав геологічний характер родовища та особливості технології видобування мінерального палива, навів результати хіміко-фізичних та технічних випробувань вугілля. Але найбільше уваги він приділив робітничому питанню. Як стверджував автор опису, робітники приходили на шахти з російських

губерній. М.С. Авдаков перелічив ці губернії: Тульська, Рязанська, Тамбовська. «И лишь совсем немногие нанимаются из местных жителей», – зауважував він [1, с. 201]. Гірничі роботи здійснювали артілі, підрядники, окремі робітники-поденники. Підготовчі роботи, освітлення виконувалися за власний рахунок найманців, а інструменти постачало керівництво рудень. Управління рудень оплачували відрядні роботи по 2-2,5 коп. за пуд вугілля. Розмір поденної плати коливався у залежності від пори року від 70 коп. До 1 крб. 20 коп.

Як стверджував М.С. Авдаков, вибійники працювали під землею 10 годин на добу, просуваючись штреками. Продуктивність одного вибійника, за його розрахунками, складала 4-5,5 квадратних аршина (2-2,8 кв. м.) Середня вартість одного пуда видобутого вугілля, враховуючи вартість рудні, виробіток і майна, дорівнювала 5,27 коп, а його продажна ціна – 7 коп. М.С. Авдаков навів таблицю «вартості всіх складових елементів експлуатації вугілля», що припадали на кожен пуд [1, с. 169-170]. Зауважимо, що це була новація молодого інженера, його відповідь тим, хто вважав, що цей показник можна визначати довільно. Таких елементів він нарахував шістнадцять. Серед них найважливішими вважав шість – видобування, відкатку та підйом вугілля, встановлення кріплення, погашення вартості виробок і майна. Вартість видобутку вугілля зростала у залежності від розміру погашення вартості шахти, відкатних, підйомних та ремонтних робіт. М.С. Авдаков шкодував, що не можна було ефективно і швидко знизити вартість видобутку вугілля. Цьому, на його думку, були на заводі деякі чинники. По-перше, ціна, яку товариство сплатило за готові шахти попереднім власникам, була занадто великою; по-друге, одразу замінити примітивне транспортування вугілля на правильну відкатку бремсбергами, а ручний підйом – механізованим не вдалося (не вистачило ні часу, ні коштів); по-третє, старі копальні, обладнані «дідівськими» засобами, обвалювалися, підтікали, мали погану систему вентиляції. Все це потребувало постійного ремонту.

Соціальна інфраструктура кам'яновугільного родовища, яке детально описав М.С. Авдаков, напевне, не була типовою для всього Донецького басейну. Закладені ним норми та ставлення до робітничого питання збереглися до кінця ХІХст. Про це свідчить опис Рутченківського кам'яновугільного родовища гірничого інженера І.О. Стемповського. Він надрукував свій опис у галузевому журналі «Горнозаводской листок», коли Рутченківське родовище посіло перше місце у західній частині Донецького басейну і було одним з найбагатіших родовищ найкращого кам'яного вугілля. За часів І.О. Стемповського на п'яти шахтах «Французького гірничого і промислового товариства в Росії» були встановлені механізовані підйомники (машини).

Гірничий інженер зробив опис родовища за таким планом: розміри, якість вугілля, продуктивність, вартість видобутку (загальна та деталізована). Найбільше уваги він приділив робітничому питанню і повідомив, що на Рутченківських копальнях знаходилося близько двох тисяч робітників. Під землею працювало 1355 чоловік, на поверхні – 242. Вів наводив список підземних робітників. Ці списки дозволяють дослідникові визначити

походження, кількість, співвідношення місцевих робітників і тих, які наймалися з інших губерній. Місцеве населення Бахмутського повіту складало 6% від загальної кількості робітників. Вони походили з Лисичанська і працювали переважно десятниками, старшими робітниками, а також підрядниками. Серед робітників, які працювали на поверхні, частка місцевих була значною. Там також працювали вихідці зі Слав'яносербського, Маріупольського, Ростовського, Павлоградського повітів, тобто географічно наближених до родовища.

Майже всі центральні губернії Російської імперії постачали робочу силу і мали своїх представників на Рутченківському родовищі. Переважали вихідці з Тульської (240 чол.), Орловської (197 чол.), Курської (107 чол.), Калузької (100 чол.) губерній. Серед тих, хто приходив або був завербований, були представники Рязанської, Чернігівської, Харківської губерній, а також Облесті війська Донського. Значно менше були представлені Київська, Полтавська та інші українські губернії [11, с. 697].

У галузевій пресі XIX ст. детально описані процес і умови найму робітників на шахти Донецького басейну. Підприємці та компанії наймали робітників через агентів. У волосних правліннях з кожним підписували угоду, сплачуючи їм завдаток (20-30 крб.). Як правило, гроші найманці витрачали на погашення недоїмок. Перевозили людей та харчували за рахунок наймача. Умови підписували або на визначений термін («від Великодня до свята Покрови або від Трійці до Козьми та Дем'яна») або, частіше, – на цілий рік.

До кінця століття на Катеринославщині склалася парадоксальна ситуація: гірничодобувна галузь ставала потужною, а соціальний прошарок шахтарів тільки почав формуватися. З шахтарями Західної Європи гірники України нічого спільного не мали. Процес пролетаризації розпочався з одружених та сімейних робітників. Обтяжені ріднею, вони мало мігрували, були змушені влаштовувати на шахтарську роботу дружин і навіть дітей, а також облаштовувати власне господарство. Відповідно підприємці збільшували соціальні витрати: будували житло, навчальні заклади, лікарні, церкви; постачали дрова; дбали про освітлення. Далеко не всі підприємці розглядали такі витрати як страхову премію, яку необхідно сплачувати, щоб сформувати потомствений пролетаріат, тобто прошарок людей, які займалися б виключно гірничою справою. Але значна кількість південних гірничопромисловців надавала перевагу неодруженим робітникам, які працювали у складі артілей, легко мігрували, були невибагливими до умов життя та праці.

На шахтах Рутченківського родовища шахтарі працювали у дві зміни. Одна зміна тривала 10 годин (на спуск під землю і підйом кожної зміни витрачали півтори-дві години). За цей час вибійники отримували поденну плату, яка коливалася від 1 крб. до 1 крб. 20 коп. Суттєвих змін у заробітній платі з 1877 р. по 1890 р. не відбулося. Але І.О. Степковський повідомляв, що: «...поденные рабочие составляют незначительное меньшинство. Большинство работает сдельно...» [11, с. 698]. Типовий заробіток у галузі не перевищував 1 крб. 89 коп. Такі дані наводив у своїй монографії відомий історик В.В. Крутіков, який детально дослідив економічну політику

гірничопромислової буржуазії українських губерній в пореформений період [5, с. 116-120].

Отже, аналіз матеріалів описів Рутченківського кам'яновугільного родовища дає підстави зробити деякі висновки. По-перше, гірничі інженери М.С. Авдаков та І.О. Стемпковський повідомляють не тільки технічні та геологічні відомості про родовище, але й володіють статистикою, економікою виробництва, демонструють обізнаність у питаннях соціальної інфраструктури. По-друге, матеріали описів дозволяють сучасному дослідникові скласти уявлення про економічні та соціальні питання, які вирішували фахівці, підприємці, працівники видобувної галузі Катеринославської губернії.

Бібліографічні посилання:

1. Авдаков Н.С. Рутченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его // Горный журнал. – 1877. – Т. 1. – № 2. – С. 151-204.
2. Горнозаводской листок (далее: ГЗЛ). – 1890. – № 1. – С. 577.
3. Иванов П.И. Горносоляное дело на юге России // Южнорусский горный листок (далее: ЮРГЛ). – 1881. – №4. – С. 61-66.
4. История геологического изучения угольных бассейнов СССР / Погребнов Н. И., Мозесон Д. Л.; Попов В. С. и др. – М.: Изд-во «Наука», 1976. – 255 с.
5. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
6. Лысенко Л., С. Войслав Исследование Рутченковского каменного угля // Горный журнал. – № 1. – С. 101-114.
7. Миненков А.В. Месторождение киновари в Донецком бассейне // ЮРГЛ. – 1881. – № 6. – С. 114-118.
8. Новик Е.О., Пермяков П.В., Коваленко Е.Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917). – К.: Изд-во АН УССР, 1960. – 177 с.
9. Очерк месторождений ископаемых углей России. – Спб., 1913. – 577 с.
10. Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
11. Стемпковский И.А. Рутченковское каменноугольное месторождение // ГЗЛ. – 1890. – № 5. – С. 626-628; № 6. – С. 638-640; № 7. – С. 651-652; № 8. – С. 663-664; № 9. – С. 675-676; № 10. – С. 685-687; № 11. – С. 696-698; № 14. – С. 727-729.
12. Шейерман А. О горносоляном промысле на юге России // ЮРГЛ. – 1880. – № 12. – С. 189-192.
13. ЮРГЛ. – 1881. – № 2. – С. 35.
14. Чекушина Ю.Н., Перетокин А.Г. А.А. Ауэрбах – представитель регионального инженерного предпринимательства второй половины XIX – начала XX в. // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1-2. – С. 84-91.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.